

УДК 796.5 (477)

doi: 10.15421/171729

Історичний аналіз впливу соціалістичних експериментів на природне навколишнє середовище України (1948 – 1965 рр.)

Г.М. Чепурда

anna_chepurda@ukr.net

Черкаський державний технологічний університет,
18006, Черкаси, бул. Шевченка, 460

В статті з історичної точки зору досліджено вплив соціалістичних експериментів на природне навколишнє середовище України відповідно до впровадження на практиці ідей «Великого плану перетворення природи» (1948 – 1965 рр.).

Констатовано, що якість виконання робіт по зрошенню та осушенню земель була незадовільною, що зрештою призвело до цілого ряду проблем: затоплення родючих земель, переформування берегів.

Встановлено, що «план перетворення природи» мав суттєві недоліки, викликані головним чином недостатнім урахуванням і розумінням регіональних особливостей степових екосистем, надмірною дрібною опікою виконання намічених заходів.

У статті доводиться, що серед найбільш суттєвих негативних екологічних наслідків «плану перетворення природи» – перетворення Дніпра у зарегульовану систему озер, наслідком чого стало порушення гідрологічного балансу та екосистем і затоплення великих територій, які втратили здатність виконувати свою екологічну функцію і господарську продуктивність. Констатується, що негативні наслідки реалізації закладеної в «плані перетворення природи» ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи призвели до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності.

Ключові слова: гідробудівництво; заходи; зрошення; захисні лісові насадження; пилові бурі; полезахисні лісосмуги; рішення

Historical analysis of the influence of socialist experiments on the environment (1948 – 1965)

G.M. Chepurda

anna_chepurda@ukr.net

Cherkasy State Technological University,
460, Shevchenko Blvd., Cherkasy, 18006, Ukraine

The influence of socialist experiments on the environment of Ukraine accordingly to the implementation in practice the ideas of the Great plan of nature transformation (1948 – 1965) has been studied in the article from the historical point of view.

It has been stated that the quality of the performance of works on irrigation and land drainage was poor, which finally led to a number of problems: flooding of the fertile land, the rebuilding of the shores. It has been found that The Great plan of nature transformation had significant shortcomings, caused mainly by the lack of records and non-understanding of regional peculiarities of steppe ecosystems, excessive small ward of the fulfilment of the planned actions.

It has been proven in the article that the most negative ecological consequence of the «nature transformation plan was the development of the irrigation system, which was rather contradictory. Many subjects related to the study of Ukrainian climatic conditions in the Soviet and post-Soviet period have been studied, among them are: the impact on the level of agricultural productivity, the development and practical implementation of the Great plan of nature transformation and the study of economic and environmental consequences of its implementation. The construction of the Kakhovka, Dneprodzerzhinsk, Kremenchug, Kiev hydroelectric power plants led to the forced resettlement of large masses of the rural population from areas, which could be flooded. This action was really huge in its scale and by its negative social consequences. However, despite the achievements, the raised topic has been poorly studied; there are no special summarizing works. This proves the necessity of further research and comprehensive coverage. The features of the organization of the construction of large public irrigation systems in Ukraine in the period after the Second World War, according to the Great plan of nature transformation have been studied.

It has been grounded by the article that among the most significant negative environmental consequences of The Great plan of nature transformation are: the transformation of the Dnieper river into system of lakes, which led to the change of the hydrological balance and ecosystems, and inundation of large areas that lost the ability to fulfil their ecological function and economic performance

Keywords: water engineering, interventions, irrigation, protective forest plantations, dust storms, shelterbelts windbreaks, solution

Цитування даної статті: Чепурда Г.М. Історичний аналіз впливу соціалістичних експериментів на природне навколишнє середовище України (1948 – 1965 рр.) / Г.М. Чепурда // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 2(142). – С. 78-86.

Citation of this article: Chepurda, G. M., 2017. Istorychnyi analiz vplyvu sotsialistychnykh eksperymentiv na pryrodne navkolyshnie sere dovyyshche Ukrainy (1948 – 1965 rr.) [Historical analysis of the influence of socialist experiments on the environment (1948 – 1965)]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 2(142), 78-86. doi:10.15421/171729 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 18.12.2016

Исторический анализ влияния социалистических экспериментов на окружающую среду Украины (1948 – 1965 гг.)

А.Н. Чепурда

anna_chepurda@ukr.net

*Черкасский государственный технологический университет,
18006, Черкассы, бул. Шевченко, 460*

В статье с исторической точки зрения исследовано влияние социалистических экспериментов на окружающую среду Украины соответственно до внедрения на практике идей «Великого плана преобразования природы» (1948 – 1965 гг.).

Констатировано, что качество выполнения работ по орошению и осушению земель было неудовлетворительное, что в конечном итоге привело к целому ряду проблем: затопление плодородных земель, перестроение берегов.

Установлено, что «план преобразования природы» имел существенные ошибки, вызванные главным образом недостаточным учетом и пониманием региональных особенностей степных экосистем, чрезмерно мелкой опекой выполнения намеченных мероприятий.

В статье доказывается, что среди наиболее существенных негативных экологических последствий «плана преобразования природы» – превращение Днепра в зарегулированную систему озер, следствием чего стало нарушение гидрологического баланса и экосистем и затопление больших территорий, которые утратили способность выполнять свою экологическую функцию и хозяйственную производительность. Констатируется, что негативные последствия реализации заложенной в «плане преобразования природы» идеологизированной концепции гигантомании и игнорирование законов природы привело к тому, что современное общество балансирует на критическом пороге экостабильности.

Ключевые слова: гидростроительство; мероприятия; орошение; защитные лесные насаждения; пыльные бури; полезащитные лесополосы; решение

Постановка проблеми. Здійснення в Україні безпрецедентної за своїми масштабами всеохоплюючої програми регулювання природи – відомої як сталінський «Великий план перетворення природи» (1948 – 1965 рр.) – спрямованої на зміну кліматичних умов на великих територіях мало такі ж масштабні наслідки, які проявилися у різних сферах. Одночасно з позитивними аспектами реалізації накреслень, очевидними стали негативні наслідки позначеного комплексу гігантоманії «плану перетворення природи».

Непродумане втручання в природу призвело до значних економічних збитків, передусім при спорудженні меліоративних та гідротехнічних об'єктів. Згубний вплив на довкілля і порушення екологічної рівноваги справили затоплення великих територій, а також форсоване осушення заболочених земель.

Аналіз досліджень і публікацій. У свій час до порушеної нами проблеми в контексті власних наукових пошуків зверталися Л. Бахтіарова [1], В. Борейко [3], П. Вакулук [4 – 5], Н. Горло [9], М. Хвесик [18]. Водночас ми спробували зробити згрупований в єдине ціле власний висновок щодо наслідків реалізації «Великого плану перетворення природи» для природного навколишнього середовища України.

Мета дослідження. Вивчення з історичної точки зору впливу соціалістичних експериментів на природне навколишнє середовище України впровадження в життя ідей «Великого плану перетворення природи» (1948 – 1965 рр.).

Методологія дослідження. Для повноцінного розкриття теми використовувались методи: конкретно-пошуковий, аналізу і синтезу, систематизації та узагальнення, історичної реконструкції, порівняльно-історичний.

Виклад основного матеріалу. Комплекс заходів, передбачених постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК

ВКП (б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водоем для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР» [16], в суспільно-політичному житті того часу з подачі компартійних ідеологів отримав назву «сталінського плану перетворення природи». Безпрецедентна за своїми масштабами комплексна програма регулювання природи мала за мету змінити кліматичні умови на великих територіях Радянського Союзу і завдяки цьому домогтися підвищення продуктивності сільського господарства.

Основу плану, як відомо, складали насадження лісових смуг, які, за задумом розробників, повинні були перегородити дорогу суховіям і змінити клімат на площі 120 млн. гектарів, що дорівнює територіям Англії, Франції, Італії, Бельгії та Нідерландів разом узятих. Тому центральне місце в плані займало полезахисне лісорозведення і зрошення. Розрахований на період 1949 – 1965 рр. проєкт передбачав створення 8 великих лісових державних смуг в степових і лісостепових районах загальною протяжністю понад 5300 кілометрів і розгалуженої мережі місцевих лісосмуг.

Крім полезахисних лісонасаджень, план перетворення природи передбачав також значний обсяг меліоративних робіт з осушення та зрошення земель, регулювання річок і поверхневого стоку вод, закріплення пісків і ярів тощо. Для цього в Україні, переважно в південних степових районах, планувалось здійснити комплекс гідротехнічних, культуротехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних та інших меліоративних заходів з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості.

Невдовзі «план перетворення природи» був сут-

тево доповнений. Крім пользахисних положень рішеннями союзного уряду було заплановано спорудження гігантських гідроелектростанцій на великих ріках Радянського Союзу. Складовою частиною цих додаткових положень природоперетворювального плану стало спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі.

Безумовно, що реалізація таких вперше розроблених у світовій практиці масштабних заходів не могла не позначитися на стані довкілля. Час показав, що виконані на так званих «великих будовах комунізму» роботи мали як позитивні, так і негативні наслідки для природного середовища. При цьому на сучасних оцінках цих наслідків помітно позначився вплив суспільно-політичних процесів, що відбулися останніми десятиріччями на пострадянському просторі, а відповідно і певна дискусійність в наукових колах та серед громадськості.

До позитивних наслідків впливу започаткованих наприкінці 1940-х рр. широкомасштабних природоперетворювальних заходів передусім варто віднести те, що їх реалізація дозволила одержувати стійкі врожаї, значно нейтралізувати та пом'якшити негативні риси степового клімату. Передусім такі, як суховії та коливання вологості, пильні бурі, відвернувши особливо важкі кризи (схожі на ту, яка сталась у 1890-х роках) і дозволили певною мірою стабілізувати ситуацію [7, с. 25].

Початковий етап реалізації «плану перетворення природи» в Україні відбувався успішно і знаходив розуміння господарників і підтримку населення, передусім щодо насадження пользахисних лісосмуг та здійснення заходів проти ерозії ґрунтів. У 1949 – 1952 рр. колгоспи і радгоспи республіки щорічно висаджували ліси на площі 66 тис. га, або в два рази більше від запланованих показників [5, с. 138].

Якість сільськогосподарських угідь, захищених лісосмугами, помітно зросла – зменшилася ерозія, покращився водний баланс і, як наслідок, зросла врожайність полів. Ефект дії тільки посадки пользахисних лісових смуг на врожайність захищених ними полів забезпечував зростання врожайності зернових культур на 25 – 30 %, овочевих – на 50 – 70 %, трав – на 100 – 200 % [13].

Водночас «сталінський план перетворення природи», а ще в більшій мірі практична його реалізація щодо пользахисних лісонасаджень, мав суттєві недоліки, викликані головним чином недостатнім урахуванням і розумінням регіональних особливостей степових екосистем, надмірною дрібною опікою виконання намічених заходів. Виконання розроблених і включених до «сталінського плану» заходів, спрямованих на зміну природи, в багатьох випадках залишала бажати кращого. Це було зумовлено низкою причин, в тому числі й політичних – змінами у верхівці радянського керівництва, а заодно і змінами ставлення до самого «сталінського плану» і природоохоронних проблем, браком коштів, недбалим ставленням місцевої влади та окремих господарств до поставлених перед ними завдань.

Весь цей комплекс причин призвів до того, що після 1953 р. «Великий план перетворення природи»,

який політично пов'язувався з іменем Й. Сталіна, передусім щодо пользахисних лісонасаджень, було згорнуто і він так і не був доведений до логічного завершення.

В той же час некомпетентні, позначені синдромом гігантоманії, ідеї «приборкання» Дніпра (а в СРСР й інших річок) в наступні роки набули розвитку та практичного втілення в каскаді дніпровських гідроелектростанцій і принесли та продовжують приносити чи не найбільшої шкоди довкіллю. Принагідно слід зазначити, що, крім Дніпра, жодна ріка Радянського Союзу не зазнала такого тотального «зарегулювання» в процесі «перетворення природи». Завдяки втіленню в життя ідей, закладених в «сталінському плані перетворення природи» і розвинутих його наступниками, головна ріка України – Дніпро, практично перетворилася у систему гігантських зарегульованих озер-водосховищ з усіма негативними наслідками.

Розрахований до 1965 р., «план перетворення природи» щодо пользахисних лісонасаджень був фактично згорнутий в 1956 – 1959 рр., що пояснюється передусім незацікавленістю особисто М. Хрущова в продовженні масштабних пользахисних заходів. Негативне і суб'єктивне ставлення радянського лідера до лісонасаджень завдало шкоди усьому лісному господарству. Натомість визначене пріоритетним напрямом і здійснене без належного науково-практичного обґрунтування масштабне освоєння цілих земель з часом мало катастрофічні екологічні наслідки, що змусило радянське керівництво переглянути ставлення до пользахисних лісосмуг.

На виконання вказівки нового радянського лідера М. Хрущова у 1953 р. було ліквідоване Міністерство лісового господарства СРСР, а лісове господарство передано в підпорядкування Міністерства сільськогосподарства і заготівель СРСР [10, с. 2]. Ліси на правах «пасинка» опинилися у віданні осіб, які не мали належної професійної підготовки та відповідної освіти. На одному із засідань колегії Міністерства сільськогосподарства і заготівель СРСР при розгляді питань лісового господарства тодішній міністр І.А. Бенедиктов у зневажливому тоні сказав: «Ліс ріс і буде рости без лісівників» [12, с. 117].

На місцях ліквідовувалися всі лісозахисні організації, скорочувалися посади агролісоторів, а плани з лісонасаджень виключалися із загальної звітності всіх організацій. Багато лісосмуг було вирубане. Створені в 1949 – 1955 рр. 570 лісозахисних станцій були також ліквідовані [6, с. 6].

З'ясовано, що після волонтаристського рішення про згортання робіт з реалізації планів масштабного лісонасадження тривалість та повторюваність пилкових бур продовжувала збільшуватись, оскільки внаслідок багаторазового обробітку ґрунт все більше й більше розпилювався і втрачав структуру. Наслідком припинення лісонасаджувальних робіт стало те, що, зокрема, в приазовських степах України з 25 років (1952 – 1977 рр.) 16 років були з пилковими бурями. Кожна така буря, за даними науково-дослідних установ республіки, виносила з кожного гектара ріллі в середньому до 350 тонн родючого ґрунту, завдаю-

чи непоправної шкоди господарствам степової зони. Негативні наслідки припинення лісонасаджень проявилися у 1960 р. під час пилової бурі, яка охопила десять південних областей України. Тоді було завдано шкоди майже 1 млн. гектарів озимих посівів, з яких повністю загинуло і було пересіяно 600 тис. гектарів посівних площ колгоспів і радгоспів. Ця пилова буря завдала збитків на суму понад 100 млн. крб. (у цінах 1960 р.) [5, с. 473].

У 1965 р. через пилові бурі в Приморському районі Запорізької області зернові культури пересівали чотири рази. Чорні бурі виникали у безсніжні зими з морозами, коли земля була сухою, або весною, коли поля ще не були захищені рослинністю.

Намагаючись виправити наслідки волонтаристських рішень очолюваного М. Хрущовим партійно-радянського керівництва, уряд Української РСР у 1967 р. прийняв постанову «Про невідкладні заходи по захисту ґрунтів від ерозії», яка на деякий час дещо змінила ставлення до полезахисного лісонасадження. В Україні було відновлено ліквідовані за часів М. Хрущова 32 лісомеліоративні станції і кілька десятків лісомеліоративних дільниць, які за рахунок бюджетних коштів створювали лісосмуги та лісонасадження на схилах ярів, в пісках і по берегах річок і водойм.

Лісомеліоративні станції й інші лісгосподарські підприємства одержали значну кількість техніки та кошти на капітальне будівництво. Відповідно до цієї постанови інститут «Укрземпроект» та його підрозділи на місцях склали Генеральну схему протиерозійних заходів, у якій було передбачено довести площу полезахисних лісосмуг до 494,3 тис. га, хоча це було на 368 тис. га менше, ніж передбачалося «планом перетворення природи», прийнятим у 1948 р. [4, с. 138].

Аналізуючи екологічні наслідки реалізації «сталінського плану перетворення природи» варто зазначити, що, на відміну від програми полезахисних лісонасаджень, його гідроенергетична та гідромеліоративна складова була більш вразливою і недосконалою, оскільки при її розробці мали місце волонтаризм, поверховий підхід і недостатнє обґрунтування можливих екологічних наслідків.

Великої шкоди сільському господарству і усьому довкіллю України завдало створення «рукотворних морів» – водосховищ дніпровського гідрокаскаду, які загопили 709,9 тис. га земель, з них 197,6 тис. га – піщаних та непридатних для використання, 216,5 тис. га – лісів і дрібнолісся, 177,6 тис. га – сінокосів, пасовищ, 73,2 тис. га – орних земель, садів, садиб. Продуктивні землі займають близько 30 % затоплених територій [18, с. 69]. Відмову зменшити площі затоплень проектні установи пояснювали тим, що це знизить виробіток і потужність гідровузлів.

Негативним наслідком стали підтоплення, обваллення берегів і утворення мілководь. Через малу проточність води в дніпровських водосховищах повсюдно спостерігається її «цвітіння», заходи по боротьбі з яким неефективні. Зменшився видовий і якісний склад тваринного і рослинного світу. Заходи з врятування фауни не мали системного характеру [9, с. 15].

Проектанти дніпровського гідрокаскаду не брали до уваги що Дніпро є третім за величиною транскордонним водотоком Європи після Дунаю і Волги. Після створення гідрокаскаду стік Дніпра виявився зарегульованим численними водосховищами, ставками, каналами, греблями і шлюзами (усього в басейні Дніпра створено 564 водойми).

Внаслідок цього у зоні їхнього впливу сформувалися ділянки постійного стояння ґрунтових вод і підтоплення. Замулення малих річок і втрати ними дренажної здатності стало причиною систематичного підтоплення від 400 до 700 населених пунктів і 60 – 200 тис. гектарів сільськогосподарських угідь. Екологічної шкоди завдає й те, що в басейні Дніпра надмірно розвинена гірничодобувна промисловість, невід'ємною частиною якої є шламовідстійники і хвостосховища, навколо яких формуються зони підтоплення, сольового забруднення повеневих і підземних вод [18, с. 69].

Зокрема, при будівництві Каховського водосховища було затоплено унікальні за своєю врожайністю і природними ландшафтами Кінські плавні. Цей природний комплекс – заплавна тераса Дніпра, яка розширюється до ширини понад 20 км і займає близько 80 тис. гектарів, що знаходилась між Дніпром і його притокою річкою Кінська (Кінка, Конка), здавна називалась в народі «Кінські плавні» або «Великий Луг» [11]. Нині ця територія майже повністю затоплена водами Каховського водосховища. Затоплення Кінських плавнів з їх лісами, озерами, старицями та протоками є класичним прикладом бездумного втручання людини в природу. Під водою опинилися десятки населених пунктів та орієнтовно 30 тис. гектарів родючої землі, зникло понад 60 дрібних річок і озер. Ліквідовано цілий ландшафтний регіон, біокомплекс – регулятор місцевого клімату, унікальний біофільтр, неоціненна комора природних ресурсів (рибних, рослинних, мисливських тощо) [8, с. 3].

Невдовзі після введення в дію водосховищ на Дніпрі різко зрослий спочатку вилов риби згодом пішов на спад. І це при тому, що ще 24 грудня 1949 р. ЦК КП(б) України і Рада Міністрів УРСР прийняли спільну постанову «Про міри по збільшенню рибних запасів Дніпра і його приток». Цією постановою передбачалося створити 7 місцевих, 2 республіканські заказники – Усть-Прип'ятьський і Середньо-Дніпровський. Але після спорудження Каховської та Кременчуцької ГЕС було перекрито хід на нерест осетровим, якими раніше славилось Дніпро. Крім того, під загрозою зникнення опинилися і інші прохідні та напівпрохідні види риби [3, с. 51].

В Дніпрі та його притоках зовсім зникло чимало поширених раніше видів типових річкових риби, зокрема таких як лосось, чорноморсько-азовський осетер та оселедець, білуга, шип, річковий вугор. Крім того катастрофічно зменшилася чисельність стерляді, підуста, головня, в'язя, жереха, линка. Їх місце зайняли озерні форми – лящ (близько 40 % вилову), щука, сом, короп (свійська форма сазана, потрапила в річку зі ставкових господарств), плітка, окунь.

Внаслідок виконання передбачених «планом пе-

ретворення природи» меліоративних робіт загрозлива ситуація наприкінці 1950-х рр. склалася і в басейні Дністра. Як зазначав начальник Укрдержрибводу Ф. Осадчий у своїй інформації Раді Міністрів УРСР у березні 1960 р., внаслідок масового обвалування заплавлених земель на Дністрі для сільського господарства, а також надто поганого догляду за нерестовими площами з боку рибогосподарських організацій, улови у Дністровському рибпромисловому районі зменшилися, у порівнянні з довоєнними, в 10 разів [25, арк. 56]. Він з тривогою попереджував, що земля на протязі десятків кілометрів вище кордону Української РСР вся огорожена дамбами і перетворена на канал майже до самої Дубосарської ГЕС. Таким чином обвалування останніх нерестилищ пониззя Дністра остаточно позбавить рибу бази природного відтворення [25, арк. 55].

Ще однією екологічною проблемою, породженою реалізацією «плану перетворення природи», стало підтоплення прибережних територій. Відомо, що будівництво водосховищ на рівнинних річках за аналогією з природними катаклізмами відбувається за порівняно короткий проміжок часу, коли гребля перепиняє течію річки і призводить до заповнення річкової долини водою та підтоплення значних прибережних територій.

Таким чином, створення каскаду з шести дніпровських водосховищ призвело до значного підняття рівня поверхневих і ґрунтових вод впродовж 1 – 2 років і, як наслідок, призвело до затоплення 694,8 тис. гектарів і підтоплення 93,5 тис. гектарів прилягаючих до Дніпра земель.

Підняття рівня води у Дніпрі негативно позначилося і на його притоках. Як зазначив членкореспондент НАН України, директор Інституту проблем природокористування та екології НАН України А.Г. Шапар, «річку Базавлук буквально силоміць закачують у Каховське водосховище. Тільки на Криворізькому напрямку вже немає Мокрої Сури, Домоткані, Самоткані, Саксагані у верхів'ях. Цвітіння води в малих річках стало буденним явищем» [2, с. 2].

Крім підтоплення земель, внаслідок будівництва дніпровського каскаду гідроелектростанцій, відбулося надмірне засолення значної території. При проектуванні водосховищ не було враховано і того, що це порушить динамічну рівновагу й призведе до перетворення берегів – розмиву, сповзання або акумуляції відкладень.

За даними УкрНДІЛГА вже на початку 1960-х рр. вздовж водосховища берегова смуга мала 40 яружно-балкових систем та багато окремих ярів. Внаслідок сильної зрізаності діючими ярами, а також обвалу берегів внаслідок підтоплення, хвилебою та зсувів, вузькі балочні заплави затоплювалися.

За висновками науковців, яружно-балкова мережа розросталася в напрямку вододілів і завдавала значних збитків цінним угіддям, розмивала дороги [19, арк. 10 – 11]. При цьому відбувалося змивання плодоносних шарів ґрунту. Цьому сприяло також розкопування схилів. Наприклад, як це відбулося з полями колгоспу імені Леніна, які прилягали до балки Микитинської на Херсонщині. Як пропонував лісничий

Гаврилівського лісництва Каховського лісгоспзагу П.А. Легкоступ необхідно було змінити нарізку полів та здійснювати оранку поперек схилів, натомість колгоспи «Шлях комунізму» та «Зоря комунізму» заорювали прияружні вигопи з метою збільшення посівної площі, що сприяло ерозійним процесам і розмиванню схилів [20, арк. 8].

У зв'язку з такими негативними наслідками створення дніпровських водосховищ у всі наступні роки доводилося здійснювати масштабні роботи, спрямовані на захист і збереження прибережних земель. На сьогодні системами інженерного захисту у прибережній зоні дніпровських водосховищ захищено 290 тис. гектарів земель. Водночас площа незахищених від затоплення територій (мілководь) на дніпровському каскаді складає 133 тис. гектарів, майже 54 тис. гектарів з них знаходяться в незадовільному екологічному стані, близько 48 тис. гектарів підтоплених земель також доцільно захистити від шкідливого впливу вод [17, с. 97 – 114].

Підвищення урізу води в Дніпрі у верхніх б'єфах кожного із побудованих водосховищ привело також до різкого і значного підняття відповідних місцевих базисів ерозії. Утворилася нова берегова лінія загальною протяжністю близько 3,5 тис. кілометрів. Третина периметру нового урізу води у водосховищах продовжує зазнавати активного руйнування денудаційними, особливо абразійними і ерозійними процесами, і потребує захисту.

Всього на шести дніпровських водосховищах протягом періоду їх будівництва було зведено близько 315 км водообмежувальних дамб, які також виконують і берегозахисні функції, та 88,39 км берегів ріки було закріплено. За період експлуатації дніпровських водосховищ усього закріплено 460 км берегів.

Спорудження передбачених «сталінським планом перетворення природи» водосховищ дніпровського гідрокаскаду призводило до руйнування прилеглих до них земель і зумовлювало необхідність виконання великих обсягів протиерозійних робіт з обліснення змитих та розмитих ґрунтів. Такі роботи по берегах водосховищ здійснювалися відповідно до технічних проектів, складених експедицією «Агролісопроект» ще у 1952 р. [21, арк. 14].

Головними причинами того, що лісові господарства не справлялися з обсягами робіт, що ставився перед ними, були несвоєчасне отримання технічного проекту на проведення обліснення водосховищ, відсутність достатньої кількості робочої сили (наприклад, на Кременчуцькому водосховищі усі роботи мало здійснювати одне Жовнинське лісництво). До того ж площі, які підлягали облісненню, переважно були непридатними для використання тракторів та іншої техніки, що вимагало додаткової ручної праці.

Таке ж становище склалося і на Дніпродзержинському водосховищі, де також відчувалася відсутність робочої сили, оскільки Кишеньківське лісництво, яке мало здійснювати роботи з обліснення, займалося масовим переселенням жителів. А доручене рішенням республіканського керівництва виконання робіт Солошинським лісництвом з площею обліснення у 1093 га не було вчасно організовано.

Таким чином, щорічний обсяг обліснювальних робіт у 641 га лягав на одне Кишеньківське лісництво [22, арк. 6].

Хоча були й випадки, коли в авральному порядку плани робіт виконувалися і навіть перевиконувалися. Прикладом може бути проведення обліснення на Донеччині, де із загальної площі посіву та посадки лісу на каналі Сіверський Донець – Донбас було насаджено 75 га при плані 49 га, або 153,1%, а на Артемівському водосховищі цього каналу насаджено лісових культур на площі 45,5 гектара, тобто на усій можливій до заліснення площі. На Грабовському водосховищі при плані 22 гектари було насаджено лісових культур на площі 32 гектари. А всього на водосховищах, при плані 67, було насаджено 77 гектарів, або 114, 9% [23, арк. 3]. Втручання людини у природне середовище в рамках «сталінського плану перетворення природи» негативно позначилося на екосистемах й інших регіонів України. Важливою складовою цього плану було осушення земель, зокрема українського Полісся. Слід зауважити, що подібні наміри існували ще в довоєнний період. Навіть було підготовлено потужну осушувальну систему. Проте тоді реалізації цих планів завадила війна.

«Великим планом перетворення природи» передбачалось за 15 років осушити близько 4 млн. га, у тому числі в Українській РСР – 1897 тис. га. Генеральною схемою «перетворення» Полісся передбачалось будівництво 37 водосховищ і 2100 ставків, вирівнювання 24 тис. км. рік, осушення 4810 тис. га боліт (в Україні 1897 тис.), зведення 81 гідроелектростанції. На все це виділялось на 15 років 16,8 млрд. крб. (для України 6,8 млрд. крб.) [24, арк. 10].

Проте вже невдовзі після початку масштабної кампанії з меліорації земель і осушення боліт, яка активно розгорнулася після 1948 р., виявилось, що, всупереч очікуваних наслідків, на осушених землях укіс трав не збільшився, а навпаки зменшився [15, с. 356]. Внаслідок надмірної широкомасштабної меліорації земель у басейні Прип'яті багато річок, особливо малих, були повністю або частково спрямлені і каналізовані. Руїнування торфового шару на великих осушених територіях (понад 1 млн. га) призвело до формування напівпустельної зони з локальними виходами на поверхню пісків

Меліоративна осушувальна діяльність спричинила значну зміну природних характеристик екосистеми українського Полісся. Внаслідок цього суттєво збідніло біорізноманіття регіону, втрачено багато аборигенних видів, включаючи 31 вид судинних рослин і майже 20 видів наземних ссавців [18, с. 68 – 71].

У 1960 – 1980-ті роки була розпочата широкомасштабна осушувальна меліорація Полісся, яка зрештою призвела до екологічної катастрофи тваринного світу. Інтенсивна меліорація земель, направлена на підвищення продуктивності Полісся, у багатьох випадках призвела до негативних наслідків для навколишнього природного середовища регіону. Внаслідок того, що більшість боліт Полісся було осушено й інтенсивно використано, значного негативного впливу зазнали не лише болота, а й прилеглі до них

території. Зміни виявилися згубними як для екосистеми в цілому, так і для її складових, у тому числі риб та всіх видів диких тварин водно-болотного мисливського комплексу [14].

В контексті впливу експериментів з «перетворення природи» постала і ще одна неоднозначна проблема, пов'язана з використанням стічних вод для зрошення сільськогосподарських земель. Так, на початок 1960-х рр. міста і промислові центри України скидали у річки та водоймища понад 1,0 млрд. куб. метрів стоків на рік. За оцінками у 1961 р. стічними водами в Україні можна було поливати близько 250 тис. га приміських земель, в тому числі значну площу земель в Донбасі за рахунок стічних вод промисловості (шахт, заводів) тоді як на практиці стічними водами зрошувалося лише 5,0 тис. га [26, арк. 12].

Проте значна мінералізація стічних вод, невивченість способів їх очищення, режиму та техніки зрошення, санітарно-гігієнічного стану ґрунтів зумовили необхідність проведення науково-дослідницької роботи з цих питань. У 1961 р. заступник міністра сільськогосподарства В.Ф. Пересипкін запропонував протягом 1961 – 1963 рр. створити науково-дослідну станцію зі знешкодження стічних вод у сільське господарство з підпорядкуванням її Українському науково-дослідному інституту гідротехніки та меліорації Української академії сільськогосподарських наук. З цього питання Рада Міністрів УРСР підготувала пропозиції і надіслала на погодження в Державний комітет Ради Міністрів СРСР з координації науково-дослідних робіт [26, с. 10]. З цією метою на землях радгоспу «Бортничі» поблизу Києва в 1961 – 1963 рр. було організовано спеціалізовану науково-дослідну станцію зі знешкодження і використання стічних вод для зрошення [26, с. 13].

Висновки. Таким чином, прийнята в СРСР у 1948 р. і доповнена в наступні роки масштабна програма (сталінський «великий план перетворення природи») зміни природно-кліматичних умов з метою поліпшення умов ведення сільськогосподарства в багатьох аспектах носила експериментальний характер, оскільки не мала завершеної і вичерпної наукової аргументації. В процесі її реалізації виявилися як позитивні впливи, так і суттєві недоліки та прорахунки, які в поєднанні з невіправданими коригуваннями і доповненнями призвели до негативних наслідків і ускладнення екологічної ситуації на тривалий час.

До позитивних наслідків природоперетворювальних заходів передусім варто віднести створення полезахисних лісосмуг, що дозволило одержувати стійкі врожаї, значно нейтралізувати та пом'якшити такі риси степового клімату, як суховії, пилові бурі та колювання вологості.

Спорудження ж каскаду гідроелектростанцій негативно вплинуло на екологічний стан Подніпров'я й усєї України, однак завдяки водосховищам певною мірою вдалося поліпшити водозабезпечення промислових центрів і аграрних регіонів. Поліпшилися можливості для зрошення земель та регулювання рівневого режиму, зокрема річної амплітуди коливань.

Серед найбільш суттєвих негативних екологічних наслідків «плану перетворення природи» – перетворення Дніпра у зарегульовану систему озер, наслідком чого стало порушення гідрологічного балансу та екосистем і заоплення великих територій, які втратили здатність виконувати свою екологічну функцію і господарську продуктивність.

Негативний вплив створення гігантських водосховищ проявився і в таких наслідках як абразія та руйнування берегів, погіршення структури ґрунтів через підвищення рівня ґрунтових вод, засоленість зрошуваних земель, зміна мікроклімату на підтоплених та зрошуваних територіях, зниження продуктивності ріборозведення. Стояча вода і мілководдя спричинили також загострення проблеми цвітіння сине-зелених водоростей, епідеміологічного стану населених пунктів Подніпров'я.

З часом набула актуальності проблема небезпеки руйнування збудованих штучних гребель, дамб та інших гідротехнічних об'єктів з огляду їх старіння і відповідно – необхідності модернізації споруд і об'єктів.

Отже, підсумовуючи аналіз екологічних наслідків здійснення «сталінського плану перетворення природи» можна зробити узагальнюючий висновок про те, що ця безпрецедентна за масштабами програма зміни природно-кліматичних умов на етапі розроблення і реалізації носила значною мірою суперечливий і непослідовний характер.

Негативні наслідки реалізації закладеної в «великому плані перетворення природи» ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи призвели до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Бахтіарова Л. І. Історія досліджень причин та наслідків меліорації в регіоні Північного Причорномор'я / Л. І. Бахтіарова // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. – 2014. – Т. 19. Вип. 1. – С. 69 – 78.
2. Біловицька Н. Річка зможе нормально жити лише після спуску водосховищ / Н. Біловицька // Урядовий кур'єр. – 2011. – 2 липня (№118).
3. Борейко В.Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). – К. 1997. – Т. 2. 1941 – 1980. – 192 с.
4. Вакулюк П.Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні / П.Г. Вакулюк, В.Л. Самоплавський. – Х. : Прапор, 2006. – 383 с.
5. Вакулюк П.Г. Нариси з історії лісів України / П.Г. Вакулюк. – Фастів : Поліфраст, 2000. – 624 с.
6. Войцеховский М.Б. Государственная лесополоса / М.Б. Войцеховский // Независимая газета. – 2008. – 26 ноября.
7. Гак Д.В. Великие стройки коммунизма и преобразование природы / Д.В. Гак, И.Н. Романенко. – Симферополь : Крымиздат, 1952. – 117 с.
8. Гетьман В. Гордієві вузли Великого Лугу. Депресивний стан Каховського водосховища, що склався нині, вимагає кардинального вирішення / В. Гетьман // День. – 28 серпня. – 2013. – № 153 (29 серпня). – С. 9.
9. Горло Н.В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50 – 70-ті рр. ХХ ст.) / Н. В. Горло. Автореф. дис. канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
10. Закон СССР от 15 марта 1953 г. «Об образовании Министерств СССР» // Известия советов депутатов трудящихся СССР. – 1953. – 16 марта. – С. 2.
11. Кінська, Конка, Кінка // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 155.
12. Колданов В.Я. Очерки истории советского лесного хозяйства / В.Я. Колданов. – М. : Экология, 1992. – 180 с.
13. Лісовідведення [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/cite_note-ksma.ru-7. Назва з екрана.
14. Маціборук П. Меліорація: катастрофічні наслідки й подальші перспективи [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.hunt-fish.com.ua/article.htm?ident. Назва з екрана.
15. Новітня історія України (1900 – 2000) / за ред. А.Г. Слюсаренка, В.І. Гусєва, В.П. Дорожжина та ін. – К. : Вища школа, 2000. – 356 с.
16. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП (б), 20 октября 1948 г. «О плане полезащитных лесонасаждений, внедрения травопольных севооборотов, строительства прудов и водоемов для обеспечения высоких и стойких урожаев в степных и лесостепных районах европейской части СССР» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. – Т. 3. 1941 – 1952 / сост. К.У. Черненко, М.С. Смертюков. – М. : Политиздат, 1968. – С. 531 – 549.
17. Рекомендації щодо поліпшення екологічного стану прибережних територій дніпровських водосховищ / Дубняк С.А., Сакевич А.М., Тімченко В.М. та ін. – К. : КСП, 1999. – 182 с.
18. Хвесик М.А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро та шляхи їх вирішення / М.А. Хвесик // Екологія і природокористування. – 2013. – Вип. 17. – С. 68 – 74.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Фонд 5106. Головне управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР. Оп.1. Спр. 360. Довідка по створенню захисних лісонасаджень та проведенню протиерозійних заходів на берегах Дніпра. – 34 арк.
20. ЦДАВО України. Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР. Оп.2. Спр. 242. Довідки, звіти, листування та ін. про виконання постанови РМ УРСР № 638 «Про організацію боротьби з ерозією ґрунтів, захисту лісонасаджень на території УРСР». – 25 арк.
21. ЦДАВО України. Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР. Оп.2. Спр. 243. Довідки, інформації і листування з РМ УРСР та ін. вищестоящими організаціями щодо відновлення лісів, про полезахисні лісонасадження в колгоспах УРСР. – 57 арк.
22. ЦДАВО України. Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР. Оп.2. Спр. 245. Звіти Головного управління лісового господарства та лісозаготівель при Раді Міністрів УРСР. – 27 арк.

23. ЦДАВО України. Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР. Оп.2. Спр. 374. Зведені доповідні записки обласних управлінь лісового господарства і лісозаготівель, про виконання планів зі створення полезахисних лісосмуг, відновлення лісів та ін. за 1962 р. – 290 арк.
24. ЦДАВО України. Фонд 5106. Головне управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР. Оп.1. Спр. 360. Довідка по створенню захисних лісонасаджень та проведенню протиерозійних заходів на берегах Дніпра. – 34 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 80. Спр. 1284. Просьбы, информации, справки обкомов и райкомов партии, Главного управления водного хозяйства при СМ УССР, колхозов, РТС по вопросам мелиорации, строительства оросительных сооружений. 7.01 – 14.12.1960. – 74 арк.
26. ЦДАГО України. Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 80. Спр. 1292. Письма, справки, информации обкомов и райкомов партии, Министерства сельского хозяйства УССР, совнархозов, «Укрхмельтреста», совхозов по вопросам водно-хозяйственного строительства, работа совхозов, выращивания технических культур, организационно-хозяйственного укрепления колхозов. 03.01 – 7.12.1961. – 82 арк.

REFERENCES:

1. Bakhtiarova, L.I., 2014. Istoriia doslidzhen prychny ta naslidky melioratsii v rehioni Pivnichnoho Prychornomia [Research History of Causes and Effects of Reclamation in the Northern Black Sea Coast Region]. Odesa, 69–78 (in Ukrainian).
2. Bilovytska, N., 2011. Richka zmozhe normalno zhyty lyshe pislia spusku vodoskhovyshch [The river can live a normal life just after the descent of reservoirs]. Kiev, 118 (in Ukrainian).
3. Borejko, V.E., 1997. Istoriia ohrany prirody Ukrainy (H vek – 1980 g.) [History of Nature Protection of Ukraine (X century - 1980)]. Kyiv, 192 (in Russian).
4. Vakuliuk, P.H., 2006. Lisovidnovlennia ta lisorozvedennia v Ukraini [Reforestation and afforestation in Ukraine]. Kharkiv, 383 (in Ukrainian).
5. Vakuliuk, P.H., 2000. Narysy z istorii lisiv Ukrainy [Essays on the History of forests of Ukraine]. Polifrast, Fastiv, 624 (in Ukrainian).
6. Vojcehovskij, M.B., 2008. Gosudarstvennaja lesopolosa [State forest belt]. Moscow, Independent newspaper 26.11 (in Russian).
7. Gak, D.V. 1952. Velikie strojki kommunizma i preobrazovanie prirody [Great construction projects of communism and the transformation of nature]. Krymizdat, Simferopol', 117 (in Russian).
8. Hetman, V., 2013. Hordiiievi vuzly Velykoho Luhu. Depresyivnyi stan Kakhovskoho vodoskhovyshcha, sheho sklavsia nyini, vymahaie kardynalnoho vyrishennia [Gordian knots of Great Meadows. Depression of Kakhovka reservoir that has emerged and now requires a radical solution]. Kyiv, 9 (in Ukrainian).
9. Horlo, N.V., 2007. Sporudzhennia vodoskhovyshch Dniprovskoho hidrokaskadu: sotsialnyi ta ekonomichni aspekty (50 – 70-ti rr. KhKh st.) [The construction of reservoirs of the Dnieper hydro cascade: social and economic aspects (50 – 70th XX century)]. Zaporizhzhia, 20 (in Ukrainian).
10. Zakon SSSR of 15 marta 1953 g. «Ob obrazovanii Ministerstv SSSR» [Law of SSSR of May, 15 1953. «About Ministry formation of SSSR»]. Moscow, 2 (in Russian).
11. Ukrainska radianska entsyklopediia im. M.P. Bazhana, 1990. Kinska, Konka, Kinka // Heografichna entsyklopediia Ukrainy [Kinska, Konka, Kinki // Geographical Encyclopedia of Ukraine]. Ukrainska radianska entsyklopediia im. M.P. Bazhana, Kyiv. 155 (in Ukrainian).
12. Koldanov, V.Ja., 1992. Ocherki istorii sovetskogo lesnogo hozjajstva [Essays on the History of the Soviet forestry]. Ekologiya, Moscow, 180 (in Russian).
13. Lisovidvedennia. [Wood allotment]. Access: https://uk.wikipedia.org/wiki/cite_note-ksma.ru-7.
14. Matsiboruk, P. Melioratsiia: katastrofichni naslidky y podalshi perspektyvy [Reclamation: disastrous consequences and future prospects]. Access: www.hunt-fish.com.ua/article.htm?id=1.
15. Sliusarenka, A.H., Husieva, V.I., Dorozhzhyna, V.P., 2000. Novitnia istoriia Ukrainy (1900 – 2000) [Recent history of Ukraine (1900 - 2000)]. Vyshcha shkola, Kyiv. 356 (in Ukrainian).
16. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR i CK VKP (b), 20 oktjabrja 1948 g. «O plane polezashhitnyh lesonasazhdenij, vnedrenija travopol'nyh sevooborotov, stroitel'stva prudov i vodoemov dlja obespechenija vysokih i stojkih urozhav v stepnyh i lesostepnyh rajonah evropejskoj chasti SSSR». 1968. [About the plan of shelterbelts, the introduction of grass crop rotation, construction of ponds and reservoirs to ensure high and stable yields in the steppe and forest-steppe regions of the European part of the USSR]. Politizdat, Moscow, 531-549 (in Russian).
17. Dubniak, S.A., Sakevych, A.M., Timchenko, V.M., 1999. Rekomendatsii shchodo polipshennia ekolohichnoho stanu pryberzhnykh terytorii dniprovskykh vodoskhovyshch [Recommendations to improve the environment of coastal areas of the Dnieper reservoirs]. KSP, Kyiv. 182 (in Ukrainian).
18. Khvesyuk, M.A. 2013. Ekolohichni problemy basenu r. Dnipro ta shliakhy yikh vyrishennia [Environmental problems Dnipro basin and solutions]. Dnipropetrovsk. 68-74 (in Ukrainian).
19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). Fond 5106. Holovne upravlinnia vodnoho gospodarstva pry Radi Ministriv URSR. Op.1. Spr. 360. Dovidka po stvorenniu zakhysnykh lisonasadzhen ta provedenniu protyeroziinykh zakhodiv na berehakh Dnipra. [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine (hereinafter - TSDAVO Ukraine). Foundation 5106. Department of Water Resources at the Council of Ministers of the USSR. Op.1. Conjugation. 360. Help to create protective afforestation and erosion control measures carrying on the banks of the Dnieper]. Kyiv.34 (in Ukrainian).
20. TsDAVO Ukrainy. Fond 5105. Ministerstvo lisovoho gospodarstva Ukrainskoi RSR. Op.2. Spr. 242. Dovidky, zvity, lystuvannia ta in. pro vykonannia postanovy RM URSR # 638 «Pro orhanizatsiiu borotby z eroziieiu hruntiv, zakhystu lisonasadzhen na terytorii URSR» [TSDAVO Ukraine. Fund 5105. The Ministry of Forestry Ukrainian SSR. Op.2. Conjugation. 242. Information, reports, correspondence and other on the implementation of Resolution CM USSR № 638 On organization of combat soil erosion, protection afforestation in the territory of the USSR]. Kyiv. 25 (in Ukrainian).
21. TsDAVO Ukrainy. Fond 5105. Ministerstvo lisovoho gospodarstva Ukrainskoi RSR. Op.2. Spr. 243. Dovidky, informatsii i lystuvannia z RM URSR ta in. vyshchestoiashchymy orhanizatsiamy shchodo vidnovlennia lisiv, pro polezakhysni lisonasadzhenia v kolhospakh URSR [TSDAVO Ukraine. Fund 5105. The Ministry of Forestry Ukrainian SSR. Op.2. Conjugation. 243. Information, information and

- correspondence with the USSR CM and other parent organizations on reforestation, afforestation of shelterbelts in farms of USSR]. Kyiv. 57 (in Ukrainian).
22. TsDAVO Ukrainy. Fond 5105. Ministerstvo lisovoho hospodarstva Ukrainskoi RSR. Op.2. Spr. 245. Zvity Holovnoho upravlinnia lisovoho hospodarstva ta lisozahotivel pry Radi Ministriv URSS [TSDAVO Ukraine. Fund 5105. The Ministry of Forestry Ukrainian SSR. Op.2. Conjugation. 245. Reports of the Main Department of Forestry and logging the Council of Ministers of the USSR]. Kyiv. 27 (in Ukrainian).
23. TsDAVO Ukrainy. Fond 5105. Ministerstvo lisovoho hospodarstva Ukrainskoi RSR. Op.2. Spr. 374. Zvedeni dopovidni zapysky oblasnykh upravlin lisovoho hospodarstva i lisozahotivel, pro vykonannia planiv zi stvorennia polezakhysnykh lisosmuh, vidnovlennia lisiv ta in. za 1962 r. [TSDAVO Ukraine. Fund 5105. The Ministry of Forestry Ukrainian SSR. Op.2. Conjugation. 374. Summary memorandum of regional departments of forestry and logging, the implementation of plans to create shelterbelts, reforestation and other by 1962]. Kyiv. 290 (in Ukrainian).
24. TsDAVO Ukrainy. Fond 5106. Holovne upravlinnia vodnoho hospodarstva pry Radi Ministriv URSS. Op.1. Spr. 360. Dovidka po stvorenniu zakhysnykh lisonasadzhen ta provedenniu protyeroziinykh zakhodiv na berehakh Dnipra [TSDAVO Ukraine. Fund 5106. Department of Water Resources at the Council of Ministers of the USSR. Op.1. Conjugation. 360. Help to create protective afforestation and erosion control measures carrying on the banks of the Dnieper]. Kyiv. 290 (in Ukrainian).
25. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy). – Fond 1. Tsentralnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy. Op. 80. Spr. 1284. Prosby, ynformatsyy, spravky obkomov y raikomov partyy, Hlavnoho upravleniia vodnoho khoziaistva pry SM URSS, kolkhozov, RTS po voprosam melioratsyy, stroytelstva orosytelnykh sooruzheniy. 7.01 – 14.12.1960 [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (hereinafter - TsDAHO Ukraine). - Fund 1. The Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Op. 80. conjugation. 1284. The requests, information, help regional committees and district committees of the party, the Main Department of Water resources at CM of USSR, the collective farms, the RTS on land reclamation, construction of irrigation facilities. 7.01 - 14.12.1960]. Kyiv. 290 (in Ukrainian).
26. TsDAHO Ukrainy. Fond 1. Tsentralnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy. Op. 80. Spr. 1292. Pysma, spravky, ynformatsyy obkomov y raikomov partyy, Mynysterstva selskoho khoziaistva URSS, sovnarkhozov, «Ukrkhmeltresta», sovkhozov po voprosam vodno-khoziaistvennoho stroytelstva, rabota sovkhozov, vyrashchivanyia tekhnicheskyykh kultur, orhanyzatsyonno-khoziaistvennoho ukreplennia kolkhozov. 03.01 – 7.12.1961 [TsDAHO Ukraine. Fund 1. The Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Op. 80. The letters, certificates, information, regional committees and district committees of the party, the USSR Ministry of Agriculture, the economic councils, Ukrhmeltrest state farms on water-economic construction, the work of state farms, cultivation of industrial crops, organizational and economic strengthening of the collective farms. 03.01 - 07.12.1961]. Kyiv. 290 (in Ukrainian).